LUG'AT USTIDA ISHLASHNING LINGVISTIK ASOSLARI

Hurriyat Sharipovna Karimova
Qarshadaryo viloyati, Qarshi tumani 40-umumiy o'rta
ta'lim maktabi ona tili va adabiyoti fani o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada maktabda lug‘at ustida ishlash metodikasi, uning asosiy yo‘nalishlarini o‘rganish, maktabda nutq o‘stirishning muhim vazifalaridan biri ekanligi hamda lug‘at ustida ishlashni yaxshilash, tartibga solish, uning asosiy yo‘nalishlarini ajratish va asoslash, o‘quvchilarning lug‘atini boyitish jarayonini boshqarish haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: maktab, so‘z, lug‘at, lug‘at tarkibi, leksikologiya, nutq, metodika.

LINGUISTIC BASIS OF WORKING ON VOCABULARY

Hurriyat Sharipovna Karimova
Teacher of Uzbek Language and Literature
School 40, Karshi district, Karshadarya region

ABSTRACT

This article discusses the methodology of working on vocabulary in school, the study of its main directions, one of the important tasks of speech development in school, as well as improving, organizing, distinguishing and justifying its main directions of work on it, and managing the process of enriching students’ vocabulary.

Keywords: school, word, dictionary, dictionary structure, lexicology, speech, methodology.

KIRISH

So‘z tilning ma’no bildiradigan asosiy birligidir. So‘z va so‘z birikmasi aniq narsalarni, mavhum tushunchalarni, hissiyotni ifodalaydi. Tilda mavjud bo‘lgan barcha so‘z va iboralarning yig‘indisi *lug‘at tarkibi* yoki *leksika* deyiladi. Leksikologiya o‘zbek tilining lug‘at tarkibini o‘rganadigan bo‘limdir. Leksikologiya lug‘at tarkibidagi so‘zlaming nutqda ma’no ifodalash xususiyati, qo‘llanish faolligi, boyib borishi, ba’zi so‘zlarning eskirib, iste’moldan chiqib ketishi, ma’no ko‘chish hodisasi kabilarni o‘rganadi. Shu sababli leksikologiya lug‘at ustida ishlash metodikasining lingvistik asosi hisoblanadi. Har qanday nutqiy bayon grammatik jihatdan o‘zaro bog‘langan,mazmunga mos so‘z va so‘z birikmalarining ma’lum izchillikda joylashtirilishidan tuziladi. Kishining lug‘ati qanchalik boy va rivojlangan bo‘lsa, uning nutqi ham shunchalik boy bo‘ladi; o‘z fikrini aniq va ifodali bayon etishiga keng imkoniyat yaratiladi. Shuning uchun lug‘atning boyligi, xilma-xilligi, harakatchanligi metodikada nutqni muvaffaqiyatli o‘stirishning muhim sharti hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Hozirgi o‘zbek adabiy tili ulkan lug‘at boyligiga ega. Besh jildlik “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da 80000 dan ortiq so‘z va so‘z birikmasi berilgan bo‘lib, bular umumiy qo‘llaniladiganlaridir. Bunga o‘zbek tilida nashr etilgan turli terminologik lug‘atlarda, o‘zbek tili sinonimlari, antonimlari, frazeologik lug‘atlarida va turli izohli lug‘atlarda so‘zlar qo‘shilsa, lug‘at boyligi yana ming-minglab oshadi. Bulardan tashqari, juda ko‘p so‘zlar ko‘p ma’noni bildiradi. Masalan, shu izohli lug‘atda bosh so‘zining 40 dan ortiq asosiy va frazeologizm bilan bog‘langan ma’noda ishlatilishi berilgan. Maktabda nutq o‘stirishning muhim vazifalaridan biri lug‘at ustida ishlashni yaxshilash, tartibga solish, uning asosiy yo‘nalishlarini ajratish va asoslash, o‘quvchilaming lug‘atini boyitish jarayonini boshqarish hisoblanadi.

Maktabda lug‘at ustida ishlash metodikasi to‘rt asosiy yo‘nalishni ko‘zda tutadi:

1. O‘quvchilar lug‘atini boyitish, ya’ni yangi so‘zlarni, shuningdek,bolalar lug‘atida bo‘lgan ayrim so‘zlaming yangi ma’nolarini o‘zlashtirish. Ona tilining lug‘at boyligini bilib olish uchun o‘quvchi o‘z lug‘atiga har kuni 8-10 ta yangi so‘zni, shu jumladan, ona tili darslarida 4-6 so‘zni qo‘shishi, ya’ni shu so‘zlar ma’nosini o‘zlashtirishi lozim.

2. *O‘quvchilar lug‘atiga aniqlik kiritish.* Bu o‘z ichiga quyidagilarni oladi: 1) o‘quvchi puxta o‘zlashtirmagan so‘zlaming ma’nosini to‘liq o‘zlashtirish, ya’ni shu so‘zlarni matnga kiritish, ma’nosi yaqin so ‘zlarga qiyoslash, antonim tanlash yo‘llari bilan ulaming ma’nosiga aniqlik kiritish; 2) so‘zning kinoyali ma’nosini, ko‘p ma’noli so‘zlarni o‘zlashtirish; 3) so‘zlaming sinonimlarini, sinonim so‘zlaming ma’no qirralarini o‘zlashtirish; 4) ayrim frazeologik birliklarning ma’nosini o‘zlashtirish.

3. Lug‘atni faollashtirish, ya’ni o‘quvchilar ma’nosini tushunadigan, ammo o‘z nutq faoliyatida ishlatmaydigan nofaol lug‘atidagi so‘zlarni faol lug‘atiga o‘tkazish. Buning uchun shu so‘zlar ishtirokida so‘z birikmasi va gaplalr tuziladi, ular o‘qiganlarni qayta hikoyalash, suhbat, bayon va inshoda ishlatiladi.

4. Adabiy tilda ishlatilmaydigan so‘zlarni o‘quvchilar faol lug‘atidan nofaol lug‘atiga o‘tkazish.

NATIJALAR

Bunday so‘zlarga bolalarning nutq muhiti ta’sirida o‘zlashib qolgan adabiy til me’yoriga kirmaydigan, ayrim adabiy asar va so‘zlashuv tilida qo‘llanadigan sodda so‘z va iboralar, sheva va ijtimoiy guruhga oid so‘zlar kiradi. Adabiy til me’yori degan tushunchani o‘zlashtirgach, o‘quvchilar yuqorida izohlangan so‘zlar o‘rniga adabiy tildagi so‘zlardan foydalana boshlaydilar. Adabiy tilga oid malakalari mustahkamlangan sayin shevaga, jargonga oid so‘zlar, so‘zlashuv tilida ishlatiladigan sodda so‘z va iboralar o‘quvchilaming faol lug‘atidan chiqib keta boshlaydi.

O‘quvchilar lug‘ati quyidagi manbalar asosida boyitiladi va takomillashtiriladi:

1.Atrof-muhitni: tabiatni, kishilarning hayoti va mehnat faoliyati,bolalaming o‘yini va o‘qish faoliyatini, kattalar bilan munosabatni kuzatish. Tabiat qo‘yniga, turli joylarga, muassasalarga ekskursiya vaqtida bolalar narsa va hodisalarni kuzatish bilan ko‘pgina yangi nom va iboralarni o‘rganadilar. Bu ekskursiyalar yuzasidan o‘tkazilgan suhbat vaqtida ularning bilimi chuqurlashtiriladi, ayrim so‘zlar ma’nosiga aniqlik

kiritiladi. O‘quvchilar lug‘atini va nutqini boyitishda eng ishonarli manba badiiy asarlar hisoblanadi. O‘qish darslarida o‘quvchilar Oybek,

H. Olimjon, M. Shayxzoda, G‘.G‘ulom, H.Hakimzoda, Zulfiya, X.To ‘xtaboyev, P. Mo‘min, Q. Muhammadiy, Sh.Sa’dulla, Z. Diyor, N.Fozilov, T. Adashboyev, A. Obidjon kabi ko‘pgina so‘z ustalarining asarlarini o‘qiydilar. O‘zbek tilini yuksak badiiy obrazlar yordamida o‘zlashtiradilar. O‘qish darsida bolalar lug‘ati ma’lum mavzularga oid so‘zlar hisobiga ham boyiydi. Ular lug‘atiga axloqiy tushunchalarni ifodalovchi *yoqimtoy, shirin so‘z, mehri bon, haqqoniy, botir, mard, jasur, mehnatsevar* kabi ko‘pgina so‘zlar qo‘shiladi. Matn ustida ishlash jarayonida ko‘p ma’noli so‘zlar, sinonimlar, ko‘chma ma’noda ishlatiladigan so‘zlarni, ba’zi frazeologik birikmalarni bilib oladilar.

MUHOKAMA

Bolalar mustaqil o‘qishga o‘rganganlaridan keyin ular lug‘atiga kitob, gazeta, jurnal materiallari katta ta’sir qiladi. Shuning uchun ham sinfdan tashqari mustaqil o‘qish va unga rahbarlik shakllari o‘quvchilar lug‘atini boyitishning, nutqini o‘stirishning eng muhim manbalaridan hisoblanadi.

Maxsus mashqlar yordamida grammatika va imloni o‘rganish darslari ko‘pgina so‘z va atamalarni o‘zlashtirishga yordam beradi, o‘quvchilar predmet, belgi, harakat, sanoq, tartib ifodalaydigan so‘zlarni bilib oladilar. Bu darslarda o‘quvchilar lug‘ati tartibga solinadi, so‘z turkumlarini o‘rganish jarayonida guruhlanadi, so‘z tarkibi, so‘z yasalishi, so‘zlaming o‘zgarishini o‘rganish bilan esa lug‘atga aniqlik kiritiladi; ular o‘rgangan so‘zlaridan o‘z nutqlarida foydalana boshlaydilar,natijada lug‘atlari faollashadi. O‘quvchilar lug‘ati maxsus lug‘aviy-mantiqiy mashqlar yordamida ham boyiydi, tartibga tushadi.Bulardan tashqari, kinofilm va tele ko‘rsatuv matnlari, o‘qituvchi va boshqa maktab hamda maktabdan tashqari muassasalar xodimlarining nutqlari ham o‘quvchilar lug‘atini boyitish va takomillashtirish manbalari hisoblanadi. Lug‘atni boyitishda turli lug‘atlar juda foydali qo‘llanmadir. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun „Imlo lug‘ati" mavjud. O‘qituvchi ma’lumot uchun ham, material tanlash uchun ham turli lug‘atlardan (o‘zbek tilining sinonimlar, antonimlar, frazeologik lug‘atlaridan, turli terminologik lug‘atlardan) muvaffaqiyatli foydalanadi. So‘z ma’nosini tushuntirish So‘zlarning ma’nosini tushuntirish o‘quvchilar lug‘atini boyitadi, nutqini o‘stiradi. Boshlang‘ich sinflarda o‘qitiladigan fanlarning atamalari ham tushuntirilishi lozim bo‘lgan so‘zlar qatoriga kiritiladi. Atamalarning ma’nosini tushuntirish mazkur so‘z anglatgan tushunchani yaxshi fahmlab olishga yordam beradi. Masalan, predmet atamasining ma’nosini tushuntirish bilan o‘quvchilar predmet keng ma’noda qo‘llanishini, tabiatdagi barcha narsa, hodisa, tushunchalar predmet deyilishini bilib oladilar. Bu ot, sifat, son, fe’l kabi atamalarni tez fahmlab olishda ularga yordam beradi. mavzusidan o‘quvchilar diqqatini chalg‘itmasligi kerak. Buning uchun o‘qituvchi har bir darsga tayyorlanish jarayonida ma’nosi tushuntirilishi lozim bo‘lgan so‘zlarni, uni tushuntirishning eng qulay usullarini va darsning qaysi o‘rnida tushuntirishni belgilab oladi.

O‘qish kitoblaridagi matnlarda birinchi marta uchragan, so‘zning ma’nosini tushuntirish juda kam vaqt olishi va darsning asosiy bolalar ma’nosini bilmaydigan

ayrim so‘zlar matnni o‘qishdan oldin tushntiriladi.Matnni o‘qish jarayonida so‘z ma’nosini tushuntirishga chek qo‘yish kerak. Agar biror so‘zni matnni o‘qish vaqtida tushuntirish zaruriyati tug‘ilsa, matn mazmunidan o‘quvchilar diqqatini chalg‘itmagan holda shu so‘z ma’nosi qisqacha tushuntiriladi.

Metodikada so‘zlarni tushuntirishning quyidagi usullaridan foydalaniladi:

1. So‘zni kontekst asosida tushuntirish. Bunda o‘quvchilar tushunmaydigan so‘z ularga tushunarli so‘zlar qo‘llangan gap (yoki matn) yordamida tushuntiriladi;

2. So‘z ma’nosini lug‘atdan va o‘qish kitoblarida matn ostida berilgan izohdan foydalanib tushuntirish. Bunda o‘quvchilarni izohdan mustaqil foydalanib, so ‘z ma’nosini mustaqil tushunib olishga o‘rgatish muhim ahamiyatga ega;

*3. So‘z ma’nosini shu so‘zning ma’nodoshi yordamida tushuntirish.*Masalan, *sabo — shabada, mudofaa — himoya, sozanda — musiqachi,diyor — vatan, inshoot — bino, samo — osmon* kabi. So‘zni sinonim tanlash bilan tushuntirganda, shu so‘zning stilistik (uslubiy) ahamiyatini ham ko‘rsatish zarur;

4. Tanish bo‘lmagan so‘z bilan ifodalangan tushunchani tanish bo‘lgan so‘z bilan ifodalangan tushunchaga (uning antonimiga) taqqoslash orqali tushuntirish. Masalan, *ishchan* tushunchasini *clangasa* tushunchasiga, *rostgo‘y* so‘zini *yolg‘onchi* so‘ziga taqqoslab tushuntirish mumkin. Ko‘chma ma’noda ishlatilgan so‘z va so‘z birikmalari, tasviriy sitalar, maqollar ham taqqoslash usulidan foydalanib tushuntiriladi;

5. So‘zni o‘ziga yaqin tushuncha — boshqacha ifoda etish bilan tushuntirish. Bunda tushuntiriladigan so‘zning izohi qisqa va aniq bo‘lishi kerak. Masalan, *o‘zboshimchalik* — o‘z xohishicha ish tutish, ishni o‘zi xohlaganicha bajarish; *mutaxassis* — biror hunar egasi; *shunqor*—uzoq uchadigan ko‘zi o‘tkir qush; *mesh* — mol terisidan tikilgan idish; *guidon* — gul solib qo‘yiladigan idish va boshqa. Ba’zi so‘zlar ularning vazifasini izohlash orqali tushuntiriladi. Masalan, *kombayn* — bir vaqtning o‘zida donni o‘radigan, yanchadigan, tozalaydigan qishloq xo‘jalik mashinasi; *ekskavator* — bir vaqtning o‘zida erni qazib tuproqni yuk mashinasiga ortadigan mashina; *aerodrom* — samolyotlar turadigan, uchib ketadigan yoki kelib qo‘nadigan joy va hokazo.

*6. So‘zni predmetning asosiy belgisini izohlash orqali tushuntirish.*Masalan, *yantoq* — suvsiz joyda o‘sadigan ninasimon tikanli o‘simlik; *akula* — okeanlarda yashaydigan juda katta yirtqich baliq.

7. Axloqiy, mavhum tushunchalarni ifoda etuvchi so‘zlaming ma’nosini misollar yordamida tushuntirish. Buning uchun o‘quvchilar o‘rgangan badiiy asardan axloqiy fazilatga ega bo‘lgan asar qahramonining qilgan ishlari tahlil qilinadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, so‘z ma’nosini tushuntirish ustida ishlash o‘quvchilar lug‘atini boyitadi, nutqini ravonlashtiradi. Ko‘chma ma’noda ishlatilgan obrazli so‘zlar va badiiy nutq birliklari matn o‘qilgandan keyin tushuntiriladi, chunki ularning ma’nosi matn mazmunidan, kontekstdan yaxshi tushuniladi. Ayniqsa, masallar

o‘qilganda, undagi allegorik, ko‘chma ma’noda ishlatilgan so‘zlarni asami o‘qishdan oldin yoki o‘qish jarayonida tushuntirib bo‘lmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Расулов Р. Умумий тилшунослик. –Тошкент. Фан, 2007. – Б. 255.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I т. Магруфова З.М. Таҳрири остида – М.: Русский язык, 1981. 228-б.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1 жилд. Мадвалиев А. таҳрири остида. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. 624-б.
4. Rasulov R. (2020). Kelajak – til sohiblariniki. *Til va adabiyot ta’limi, 7*(7), 63-64.
5. Ботирова Ш.И. (2020). Об обучении студентов филологии основам анализа и литературным терминам. *Преподавание языка и литературы, 7*(7), 82-83.
6. Botirova, S. (2020). The Role of Artistic Psychology in the Metaphorical Harmony of Man And the Reality of Life. *Asian Journal of Multidimensional Research, 9*(4), 16-20.
7. Mardonov, S., Khodjamkulov, U., Botirova, S., & Shermatova, U. (2020). The Need to Educate Young People with the Spirit of Patriotism in the Context of Globalization. *Journal of Critical Reviews, 7*(12), 166-169.
8. Botirova Sh.I. (2020). For Students of Philology Teaching Literary Conditions of Learning Basic Analysis. *Science and Education*, *1*(5), 110-113.
9. Botirova Sh.I. (2020). Problematic Aspects Related To the Use of Educational Technologies And Interactive Methods In The Classroom. *International Journal of Multidisciplinary Research, 6*(8), 539-541.
10. Botirova Sh.I. (2020). The Relationship Between Symbolically Figurative Interpretation And Psychology. *Asian Journal of Multidimensional Research, 9*(9), 12-15.
11. Botirova Sh.I. (2018). Methodology And Technology of Social And Pedagogical Activity. *Теория и практика современной науки*, *1*(31), 14-16.
12. Botirova Sh.I. (2018). The Role of Artistic Literature In The Spiritual Development of Youth. *Мировая наука, 5*(14), 26-28.
13. Botirova Sh.I. (2019). Poetics of artistic psychologism. *Теория и практика современной науки, 2*(44), 31-34.
14. Botirova Sh.I. (2019). Role of psychological display in characteristic of characters in the novel of an Ulugbek Hamdam. *Monografia pokonferencyjna. Science, research, development #14. Philology, sociology and culturology. V.02, London. 27.02.2019-28.02.2019,* 86-90.
15. Botirova Sh.I. (2018). Symbolic-figurative talk and psychological relations. *«Экономика и социум». 12*(55), 114-118.

REFERENCES

1. Расулов Р. Умумий тилшунослик. –Тошкент. Фан, 2007. – Б. 255.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I т. Магруфова З.М. Таҳрири остида – М.: Русский язык, 1981. 228-б.

3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1 жилд. Мадвалиев А. таҳрири остида. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. 624-б.
4. Rasulov R. (2020). Kelajak – til sohiblariniki. *Til va adabiyot ta'limi, 7*(7), 63-64.
5. Ботирова Ш.И. (2020). Об обучении студентов филологии основам анализа и литературным терминам. *Преподавание языка и литературы, 7*(7), 82-83.
6. Botirova, S. (2020). The Role of Artistic Psychology in the Metaphorical Harmony of Man And the Reality of Life. *Asian Journal of Multidimensional Research, 9*(4), 16-20.
7. Mardonov, S., Khodjamkulov, U., Botirova, S., & Shermatova, U. (2020). The Need to Educate Young People with the Spirit of Patriotism in the Context of Globalization. *Journal of Critical Reviews, 7*(12), 166-169.
8. Botirova S. I. (2020). For Students of Philology Teaching Literary Conditions of Learning Basic Analysis. *Science and Education*, *1*(5), 110-113.
9. Botirova S. I. (2020). Problematic Aspects Related To the Use of Educational Technologies And Interactive Methods In The Classroom. *International Journal of Multidisciplinary Research, 6*(8), 539-541.
10. Botirova S. I. (2020). The Relationship Between Symbolically Figurative Interpretation And Psychology. *Asian Journal of Multidimensional Research, 9*(9), 12-15.
11. Botirova S. I. (2018). Methodology And Technology of Social And Pedagogical Activity. *Теория и практика современной науки, 1*(31), 14-16.
12. Botirova S. I. (2018). The Role of Artistic Literature In The Spiritual Development of Youth. *Мировая наука, 5*(14), 26-28.
13. Botirova S. I. (2019). Poetics of artistic psychologism. *Теория и практика современной науки*, *2*(44), 31-34.
14. Botirova S. I. (2019). Role of psychological display in characteristic of characters in the novel of an Ulugbek Hamdam. *Monografia pokonferencyjna. Science, research, development #14. Philology, sociology and culturology. V.02, London. 27.02.2019-28.02.2019,* 86-90.
15. Botirova S. I. (2018). Symbolic-figurative talk and psychological relations. *«Экономика и социум». 12*(55), 114-118.